

İSLÂM HUKUK TARİHİNDE SÜNNİ MEZHEPLERİN ROLÜ

George Makdisi* | çev. Yakup Mahmutoğlu

| Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İlahiyat F., İslam Hukuku

İslam hukuk tarihinin en ilginç olaylarından birisi de, fıkıh mezheplerinin gelişim sürecidir. Bu olgu, her ne kadar bizce sürekli anlaşılmamışsa da ilgimizi uyandırmada çoğunlukla başarılı olmuştur. Hukuk ekollerinin önemini kavramanın zorluğuna, mezhep (*madhhab*) teriminin çevirisindeki farklı bakış açıları kanıt teşkil etmektedir. Zira mezhep terimi ilk olarak “sect”, daha sonra “rite” veya “school” diye [İngilizceye] çevrilmiştir. Fakat Sünni bir mezhep (*madhhab*) için “sect” kavramı kullanılamaz. Çünkü muhalif bir dinî bünyeye tatbik edilen “sect” terimi, aynı cemaat içerisindeki diğer üyelerin gözünde sapkın olandır. Hepsi doğru (*orthodox*) olmadaki eşit kabul edilen Sünni mezhepler (*madhhabs*) için durum böyle değildir. “Rite” terimi de yeterli değildir, bu terim dinsel ayinlerle belirlenmiş Hristiyan kilisesinin bölünmüşlüğüne ifade eder. Ve Hristiyanlıktaki belli formaliteler gerektiren bir ayinden (*rite*) diğerine geçişin (*transfer*) aksine İslâm’da bir mezhepten diğerine geçiş herhangi bir formalite gerektirmeksizin yapılır. Daha iyi bir terim ihtiyacı için “school”, kabul edilebilecek en iyi terimdir; en az zorluk çıkaranıdır. Bunu kullanırken merhum Profesör Schacht’in, ilk dönem [hukuk] ekoller[i] hakkında ne dediğini hep akılda tutmalıyız: [Ona göre] “Eski hukuk ekolleri” terimi, ne kesin bir organizasyonu, ne her ekol içindeki sıkı bir doktrin tekdüzeliğini, ne herhangi bir örgün öğretimi, ne herhangi resmi statüyü, ne de terimin batılı anlamda bir hukukî bünyesinin varlığını gerektirir.¹

* YAZARIN NOTU: Bu bildiri, 10 Kasım 1977’de, Middle East Studies Derneği’nin New York’taki yıllık toplantısına başkanlık konuşması olarak sunulmuştur.

Bir hukuk ekolü fikri, o ekolün üyeleri tarafından takip edilen bir doktrinin varlığını gerektirir. Fakat bu fikir, yapabileceklerinin en iyisine yönelik olarak hukukun kaynakları üzerinde düşünmeden yani içtihat (*ijtihād*) pratiği, kişisel muhakeme, birçok bireysel faaliyetten sonra bireysel hukukî görüşlere ulaşmaları beklenen hukukçuların var olduğu bir sistem ile uyumlu değildir. Bu içtihadın sonucu, fetva (*fatwā*) veya hukukî görüştür. Onların ekolü bir bütün olarak bir tarafa dursun, fetva olarak hukukçular heyeti tarafından ortaya konulan bir şey yoktu. Üstelik İslam, içtihat faaliyetini teşvik eder. Hz. Peygamber'e dayanan bir gelenek bunu açıkça ortaya koyar ki, içtihat yapan bir hukukçu hata yapsa bile ahirette bir ödül alır. Ve eğer [ictihat] doğru ise iki misli ödüllendirilir. İctihat uygulaması için kendisine verilen teşvik öylesinedir ki, sonuç ne olursa olsun ödüllendirilir.

İctihadın kişisel olması, doğal olarak anlaşmazlığa yol açar. Bir hukuki görüş aynı ekol üyelerinin farklı veya diğer ekollerin başka görüşleri ile karşı karşıya kalacaktır. Bu görüş ayrılığı (*khilāf*), birinin kendi görüş veya tezinin geçerli olduğunu savunmayı amaçlayan tartışmaya (*munāzara*) ve rakibini, kendi görüşünün geçerliliğine ikna etmeye veya onun tezini çürüterek onu susturmaya yol açar.

Süreç, kişisel resmî görüşten (*fatwā*) ilerleyerek, kişisel akıl yürütmeye (*ijtihād*), oradan da görüş ayrılığına (*khilāf*) ve sonunda da tartışma (*munāzara*) vasıtasıyla fikir birliğine (*ijma*) vardı. Bu süreç,

Bu bildiri, "The Significance of the Sunni Schools of Law in Islamic Religious History" adıyla, International Journal of Middle East Studies [(Int J Middle East Stud.), Cambridge University Press, Vol. 10, No. 1 (Feb., 1979), pp. 1-8]'de yayınlanmıştır. [Ç.N].

Bildirinin aslına sadık kalınarak çeviri yapılmaya çalışılmakla beraber bildiri metninin daha akıcı/anlaşılır olmasını sağlamak için, metne, çevirmen tarafından köşeli parantez ([]) içerisinde açıklayıcı ifadeler eklenmiştir. Ayrıca metinde geçen bazı hususlara açıklık getirmek için çevirinin dipnot kısmına, ([Ç.N]) remziyle çevirmen tarafından açıklayıcı notlar eklenmiş ve bunların orijinal metnin dipnotlarıyla karışmaması için (*) işareti kullanılmıştır.

¹ J. Schacht, *Esquisse d'une histoire du droit musulman* (Paris: Max Besson, 1953), s.24; a.mlf., *An Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1964), s.28.

Müslüman eğitim tarihinde bolca belgelenmiştir. Bu öyle bir süreçtir ki, her bir bireysel hukukçuyu ve tüm Sünnî ekolleri içeren hukuk ekolleri (*madhâhib*) ile kesişmiştir. Süreç, en başta, tanınmış hukuk ekollerinin olmadığı İslâm'ın birinci yüzyılında bu şekilde işledi; coğrafi olarak belirlenen ekollerin ortaya çıktığı ertesi yüzyılda [da], aynı şekilde seyir etti. Hukuk ekolleri kişisel [adla anılır] olduğu zamana kadar bu şekilde işlemeye devam etti ve daha sonra kişisel ekoller çoğalmaya devam ederek sayıları yüzlerle ifade edildi ve Sünnî ekoller nihayet dörde kadar azalınca aynı kaldı. Kısacası, süreç, bildiğimiz gibi hukuk ekollerinin gelişimi öncesiyle aynıydı ve sonra da bu gelişimi boyunca aynı kaldı. Bunun nedeni, anlatıldığı gibi ekoller değil, söz konusu süreç ile ama daha ziyade bireysel hukukçularla ilgilidir.

Gerçekten, bir hukukçunun en yüksek işlevi hukukî görüşler, fetvalar (*fatâwâ*) yayınlamasıydı ve bunu, kendi hukukî görüşlerini başka hukukçuların diğer hukukî görüşleriyle karşılaştırmak zorunda olduğu tüm süreyi bilerek kendi yargılarına göre yapardı. Tüm ekoller arasında olduğu gibi her ekol içinde [de] kişisel hukukî görüşler birbiriyle kapıştırılır ve en iyi savunulan görüş hayatta kalırdı. Bu nedenle tartışma sahasında, biri, kendi ekolünden bir üçüncü kişiye karşı diğer ekol hukukçusunun tezini onaylayan bir hukukçu bulabilir. Aksi olsaydı, hukuk ekolleri diğerine karşı eşit derecede Sünnî 'doğru' (orthodox) kabul edilebilir olmazdı.

Schacht, Şâfiî'den ilginç bir ibare alıntı yapar, şöyle ki, her Müslüman başşehir (capital) bir hukuk bilgisi bünyesine sahiptir ve o başşehirin hukukçuları, Şâfiî'nin öğretilerinin çoğunu benimseyen birinin görüşüne tabi' olur (*mâ min bilâdi'l-muslimîna baladun illâ wa-fihî 'ilmun qad sâra ahluhû ilâ 'ttibâ'i qauli rajulin min ahlihî fî akthari aqwâlih*).² Şüphesiz bunun anlamı şudur, bir önder (leader)

² J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1950), s.7. Arapça metin için bkz. Şâfiî, *Kitâbu'l-Umm*, I-VII (Kahire: Bulâk baskısı, 1321-1325/1903-1907), VII, s.246.

* Schacht'ın, Şâfiî'den aktardığı metnin Arapçası şudur:

münazarada kendi görüşleri ile diğerlerine galip gelerek, önemli bir hukukçu olarak itibar kazanır. O, başarılı bir şekilde tezini savunarak ve rakibini imha ederek (demolishing) şöhretine sahip olmuştur. eş-Şâfiî'den [aktarılan] bu ibare, hukuk ekolleri söz konusu olduğunda coğrafi bölgelerin önemini ortaya çıkarmasına -Schacht'ın dikkat çekmek istediği bir nokta- ek olarak önderlik veya reislik/riyâset (*riyâsa*) elde etmiş hukukçuların önemini de -benim dikkat çekmek istediğim nokta- gözler önüne sermektedir.

Aslında bu reislik (*riyâsa*)³ veya liderlik, kişisel hukuk ekollerinin çoğalmasına yol açmıştır. 3./9. yüzyılın başında veya o sıralar, yaklaşık beş yüz hukuk ekolünün kaybolduğu söyleniyor.⁴ Fakat o zaman bile ekoller, henüz dört sayısına kadar düşmemişti. Biz biliyoruz ki İslâm'ın birinci yüzyılı bireysel hukukçular üretti. İkinci yüzyılın başları, bu esnada coğrafi olarak belirlenen ekollerin ortaya çıktığı dönemdir ve bu ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, coğrafi ekoller kişisel ekollerin önünü açtı.

Kişisel hukuk ekollerine dair bir aydınlanma için eski kaynaklara başvurduğumuzda, itikâdi/kelâmî (theological) akımlar için de kullanılan iki terimle karşı karşıya geliriz. Bu terimler; *ehlu'l-hadîs*, yani gelenekçiler ve *ehlu'r-re'y*, yani akılcılar veya *ashâbu'l-hadîs* ve *ashâbu'r-re'y*'dir. Akılcılar için *ehlu'r-re'y* terimi yanında *ehlu'l-keîlâm*, *ehlu'n-nazar* ve *ehlu'l-kuyâs* gibi diğer terimler de kullanılmıştır.

Tarihi kaynaklar çeşitli kişisel hukuk ekollerini, *hadis* taraftarları veya *re'y* taraftarları şeklinde bu iki terimden biri veya diğeri altında kaydeder. Fakat kaynaklar tutarlı değildir. İbn Kuteybe⁵,

“ما من بلاد المسلمين بلد إلا وفيه علم قد صار أهله إلى اتباع قول رجل من أهله في أكثر أقواله” (İslâm beldelerinin her birindeki ilim ehli, kavillerinin çoğunda ehil olan adamın kavline ittiba' etmiştir).” [Ç.N].

³ Reislik kavramı hakkında, bkz. G. C. Anawati ve Louis Gardet (Louvain) onuruna hazırlanmış mevcut Karışımlar (*Mélanges*) içinde, George Makdisi tarafından yapılan çalışma.

⁴ A. Mez, *The Renaissance of Islam*, (London: Luzac, 1937), s.212.

⁵ İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Ma'arîf*, ed. F. Wüstenfeld (Göttingen, 1850), s.248'den iktibasla I. Goldziher, *Die Zuhirten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte* (Leipzig: O. Schulze, 1884), s.4, dipnot. 1.

Ahmed b. Hanbel hariç, *ashâbu'r-re'y*'in akılcı akımına bağlı olarak hukuk ekollerinin bütün isim vericilerini (eponyms) kaydeder ve *ashâbu'l-hadîs* veya gelenekçilerden bahsettiği zaman [da], sadece bireysel geleneksel uzmanlara değinir. Diğer taraftan, 10. yüzyıl coğrafyacı el-Makdisî,* Evzaî (ö.157/774), İbn Munzir (ö.236/850-861)*, ve İshâk b. Râheveyh (238//852-853) ile birlikte Ahmed b. Hanbel'in takipçilerini, sanki Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Zâhirîlerin anıldıkları adlarda hukuk ekollerine (*mezâhibu'l-fıkḥ*) ait değillermiş gibi onları, *ashâbu'l-hadîs* olarak dikkate alır.⁶ Aynı çalışmanın başka bir yerinde el-Makdisî, Şâfiîlerden, Hanefîlerin aksine, *ashâbu'l-hadîs* olarak bahseder⁷ ve yine aynı yazara⁸ ait başka bir paragrafta Şâfiî ve Ebû Hanife, Ahmed b. Hanbel'in aksine, *re'y*[ekolün]e mensup [hukukçular] olarak kabul edilir.

Şehristânî, Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Dâvûd b. Halefî* *ashâbu'l-hadîs* ve sadece Ebû Hanife'nin ekolünü *ashâbu'r-re'y* ola-

* Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makdisî eş-Şâmî' olan el-Makdisî, miladî olarak 945/946-1000 yılları arasında yaşamıştır. [Ç.N].

* Yazar, İbn Munzir'in miladî ölüm tarihi için -muhtemelen hataen- yazdığı 850-861tarihi, 850-851 olmalı. [Ç.N].

⁶ el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1906), s.37, Satırlar: 5, 7-8 (bundan sonra eser el-Makdisî diye anılacak).

⁷ el-Makdisî, s.38, Satır aralığı: s.8-9.

⁸ el-Makdisî, s.142, Satır: 11.

* Tam adı Dâvûd b. Ali b. Halef el-İsfehânî olan bu kişi, Zâhirî mezhebinin kurucusu olduğu için Dâvûd ez-Zâhirî adıyla meşhur olmuştur. 202/817 yılında Küfe'de doğmuştur. Önce Basra ve Bağdat'ta, içlerinde Ebû Sevr el-Kelbî, Süleyman b. Harb ve Amr b. Merzûk, el-Ka'nebî gibi âlimlerin bulunduğu birçok âlimden ders görmüştür. Daha sonra muhaddis ve fakih İshak b. Râhûye'nin derslerine katılmak için Nisabur'a gitmiştir. 270/884 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul ty., I, s.348-349; İtr, Nureddin, "Dâvûd ez-Zahiri", *DİA*, IX, s.49; Bakkal, Ali, *İslâm Fıkḥ Mezhepleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s.211. [Ç.N].

rak sınıflandırdı.⁹ İbn Haldûn da bu sınıflandırmayı yapar fakat Dâvûd'u, ayrı bir üçüncü sınıfın başına yerleştirir.¹⁰

İbn Nedîm¹¹ ve el-Makdisî,¹² Hanbelîleri, Evzâîleri ve Sevrîleri gelenekçilerin (*ashâbu'l-hadîs*) en önemli hukuk ekolleri olarak tasnif etti. es-Subkî'ye göre¹³, 4./10. yüzyılın başında bahsedilen hukuk ilmi (jurisprudence) ekolleri, Şâfiî, Mâlikî, Sevrî, Hanefî ve [Zâhirî İmam] Dâvûdî'dir. el-Makdisî'ye¹⁴ göre aynı yüzyılın sonunda bahsedilen fıkıh ekolleri Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Dâvûdî'dir. Bu kaynaklara göre, 4./10. yüzyılda, Hanbelîler bir hukuk ekolü olarak anılmamaktadır.

Aşikâr olan şey kaynakların kafa karıştırıcı olduğudur. Bazı karışıklıkların sebebi *ashâbu'l-hadîs* teriminin yanlış anlaşılmasının bir sonucudur. Ashabu'l-hadise ait olan kişiler gelenekler konusunda yeterince uzman değillerdi. *Ashâbu'l-hadîs* terimi, sadece modern bilginler için kafa karıştırıcı değil; hatta bazı Müslümanların bunu kendilerine açıklamaları gereken bir terimdi. Bu nedenle, Şa'rânî, *ehlu'l-hadîsten* bahsederken aşağıdaki gibi terimin anlamını açıklamak için zaman ayırdı: "*ehlu'l-hadîs* (kelimesi kelimesine: sünnet halkı) ile kastedilen anlam, hadis hafızları olmasalar bile hukukçular arasındaki gelenekçileri kapsar" (*al-muradu bi-ahli'l-hadith mâ yashmulu ahla's-sunna mina'l-fuqahâ', wa-in lam yakûnû huffâzan*).^{15*}

⁹ Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, 5 Cilt (İbn Hazm'ın, *el-Fisal fî milel ve'l-ahvâ' ve'n-Nihâl* adlı eserinin kenarında [Kahire: el-Edebiye Yy., 1317-1321/1899-1930]), II, s.45, satırlar: 25-30 ve s.46, satırlar: 15-16.

¹⁰ İbn Haldûn, *el-Mukaddime* (Kahire, 1274/1857-1858), s.218, Satır:1; F. Rosenthal, *The Muqaddima*, I-III [New York: Bollingen Vakfı, 1958], III, s.5)'e atıfla Goldziher, *Die Zahiriten*, s.5, dipnot. 3.

¹¹ *Fihrist*, s.225'ten iktibasla Mez, *Renaissance of Islam*, s.209, dipnot. 3.

¹² el-Makdisî, s. 37.

¹³ es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, I-VI (Kahire: el-Hüseyimiyye Yy., 1324-1906), II, s.337.

¹⁴ el-Makdisî, s.37, satır: 5.

¹⁵ eş-Şa'rânî, *Kitâbu'l-Mizân*, I-II (Kahire: Kastelli, 1279/1862-1863), I, s.63'e atıfla Goldziher, *Die Zahiriten*, s. 3 dipnot. 1. Burada eş-Şa'rânî, Ebu Bekr b. İyâş'tan (ö.193/808-809); bkz. İbnu'l-İmâd, *eş-Şüzürâtü'z-Zeheb*, I-VIII [Ka-

Bu alanda âlimlerin zihinlerini işgal eden sorunlardan biri, daha önce ortaya çıkan şahsa özgü (*personal*) hukuk ekollerinin ortadan kalkarak sadece dördünün yaşıyor olmasıdır. el-Makdisî'nin *coğrafyasındaki* bir metne dayanarak, âlimler bu olguyu, ekolün coğrafi konumuna bağlı olarak, hacıların Mekke'ye giden anayollardan uzak ve ana faaliyetlerin dışında kalmaları ile açıklıyorlar. Söz konusu metinde, el-Makdisî, Kur'ân'ı değişik biçimde okuyuşu ile yedi okuma arasında anılan İbn 'Âmir'a (ö.118/736) ilişkin bir itirazı cevaplandırıyor. el-Makdisî'nin dediğine göre, eğer İbn 'Âmir Hicâz'da veya Irak'ta olsaydı, o, ne tanınmayan biri olur ne de onun okumaları istisnâi (abberant) kabul edilirdi. Fakat o, kendisini görmek ve okumalarını yaymak (transmit) için az miktarda kişi tarafından ziyaret edilen bir dış bölge olan Mısır'da idi. Sonra el-Makdisî anlatmaya devam eder: "Öncü hukukçulardan biri olan el-Evzâ'î'yi görmüyor musunuz? Onun [hukuk] ekolü (*madhhab*) [işte] bu nedenle yaşamıyordu." Şimdi, eğer bu tanınmış iki insan [İbn 'Âmir ve el-Evzâ'î] hacıların gittikleri anayollar üzerinde olsaydı, onların doktrinleri (*madhhab*) de Doğu'nun ve Batı'nın hacıları tarafından yayılmış olacaktı.

el-Makdisî'nin bu düşüncesi, başkalarının olduğu gibi bu iki bilinen insan için de doğru olabilir. Fakat bu, İbn Hanbel gibi Bağdat'ta kurulmuş olan İbn Cerir et-Taberî benzeri hukuk ekollerinin, Hanbelî hukuk ekolü yaşıyorken niçin daha sonradan kaybolduğunu açıklamaz. Dahası, İslâm'ın herhangi bir yerinde, hukuk ekolünün serpilmesini durdurmak için hiçbir sebep yoktu. Çünkü onların hareket özgürlüğü, ilgili savunucuları kadar serbest oldu. Onlar, öğretilerini yaymak için bir şehirden diğerine dolaşıp durdular. Bir Müslüman, Latin Batı'daki emsali aksine, herhangi bir İslâm şehrinin bir 'vatandaş'ı [sayılır] idi.

Bilinen başka bir neden, hayatta kalan ekollerin hükümdar (prince) tarafından kayırıldıklarıdır. Bu, eğer doğru ise, hükümdarın

hire: Kudsi Yayınları, 1350/1931-1932], I, s.334, 5-9. Satırlar) gelen bir rivayet üzerine yorum yapıyor.

* İfadenin Arapçası: المراد بأهل الحديث ما يشمل أهل السنة من الفقهاء وإن لم يكونوا حفاضا [Ç.N].

yönetimi altında bulunan belli bir yöre için yardımcı olurdu. Fakat bu gerekçe (reason) de yetersizdir. Bir kere hükümdarlar nadiren çok uzun süre iktidarda bulunurlardı. Ancak daha önemli olan, hükümdarın kendisi için en iyisini yapan hukuk ekolünü kayırarak ihsanda bulunduğu gerçeğidir. Hukuk doktorları veya hukuk ekolleri için öncelikle önemli olan hükümdarın dikkatini çekmek ve ona yapabileceklerinin karşılığında kayırılarak güvence altına alınmala-rıydı.

Bana göre, İslâm'da hukuk ekolleri olgusunu anlamanın anahtarı, hukuk ile gelenekçiliğin etkileşim içinde olmasıydı. Bu, gelenekçilik ve akılcılık arasındaki mücadeleden bulunmaktı. Mücadelenin dönüm noktası, *mihne** veya Engizisyondu.* Dahası, bu, Müslümanların kültür başkenti olan Bağdat'ta bulunmaktı.

Nebevî uygulamaların (traditions) geliştirilmesi konusundaki gerçekler ve hukukî çalışmalar dikkate alındığı zaman, ekollerin gelişimi iyi anlaşılabilir. Bu gelişim tarihinde iki büyük önemli anlar vardır; onlar, hayatta kalan dört hukuk ekolünün son ikisi ile ilgilidir: [Bunlardan biri] Şâfiî'nin hukuk ekolü ve [diğeri de] Ahmed b. Hanbel'in hukuk ekolüdür. Aklî sentezi ve hukuktaki otoritesi için Şâfiî ve Engizisyon [mihne dönemi] içindeki kahramanca mücadelesi için Ahmed b. Hanbel.

Ben, Şâfiî'nin başarısı üzerinde durmak istemiyorum ki ona Schacht oldukça iyi bir şekilde değindi. Şâfiî vasıtasıyla gelenekçi

* Abbâsî halifelerinden bazıları döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen isimdir. Mihne olayı, Abbasi halifelerinden Me'mûn tarafından başlatılmıştır. Halife Me'mûn, temayül ettiği şia ve mutezile mezheplerinin tesiriyle, 218/833 yılında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu resmen ilan edip değişik vilayetlerdeki âmillerine hadisçilerin ve fıkıhçıların Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ve tasdik etmelerini sağlamaları emrini vermiştir. Bkz. Koçyiğit, Talat, *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1984, s.192, 194; Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, XXX, s.26. Krş. İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (ö.571), *Tebyînu Kezibi'l-Mufterî*, 3. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrut 1404/1984, s.116. [Ç.N].

* Sorgulama anlamına gelen Engizisyon, zalim işkence yöntemlerini benimseyen ve suçu mutlaka itiraf ettirme anlayışına dayanan dini bir yargılama sistemidir. Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Engizisyon>. [Ç.N].

tez, diğer eski ekoller üzerinde kabul gördü. Yani Şâfiî, belirli bir şehrin yaşayan geleneğini Hz. Peygamber'in geleneği ile değiştirdi.

Fakat akılcılar ile gelenekçiler arasındaki büyük mücadele ve belirleyici olan nihayet gelmişti ki o *ehl-i kelâm* olan Mu'tezililer ile *ehl-i hadis* olan gelenekçiler arasındaydı. Bunların, Şâfiî zamanının iki karşıt grubu olduğuna dikkat edilsin. Akılcılar (rationalists), Şâfiî'den sonra önemlerini yitirmiş değillerdi. Aksine onların baskısı (force), politik güç içerisinde giderek artmaktaydı. Gerçekten, Şâfiî 204/820'de öldüğünde, Mü'tezililik, Me'mûn hilafetinde henüz kendi siyasî iktidarının zirvesine ulaşıyordu. Bu dönem, felsefe ve bilim üzerine yapılan çalışmaların Yunanca'dan çevrilmesi şeklindeki önemli hareketin dönemiydi. Bu dönem aynı zamanda, büyük Engizisyon dönemiydi. Mü'tezililer vasıtasıyla ayakta kalan Engizisyon, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık ve el-Mütevekkil'den oluşan dört halife döneminde bir terör saltanatı kurdu. Bu saltanat, Halife Mütevekkil'in ikinci yılı olmamıştı ki durma noktasına geldi. O zamandan itibaren Mü'tezilelik politik güç olarak sona erdi. Gelenekselcilik akılcı kuvvetler üzerine üstünlüğü ele aldı. Gelenekçi hareketin kahramanı, sırf sabır ve inat ile zulmü kurutan Ahmed b. Hanbel oldu. Bu dindar adamın pasif direnişi karşısında Mutezile hareketi siyasî gücünü tüketti; artık bir daha onu geri kazanamaz.

Hukuk ekolleri coğrafi tanımlamadan kişisel tanımlamaya dönüşünce iki karşıt güç arasındaki mücadele belirginleşti. Hukuk ekollerinin kişisel tanımlamaya doğru değişimi, bizatihi Hz. Peygamber ve O'nun talebelerine (*ashâb*) benzemeye çalışmak için gelenekçilerin bir toplanma çağrısı göstergesidir. Hz. Peygamber takipçilerine önder olduğu gibi, her ekol, takipçileri (*ashâb*) ile birlikte bir önderden (*imâm*) oluşuyordu. Önderlik ölçütü, büyük bir İslam hukuku bilgisine sahip birinin dünya çapında kabulüydü.

Şahsî ekollerin (personal schools) çoğalması bu şekilde sonuçlandı. Birçok ekol kendi lideriyle ortaya çıkmış fakat sadece dört tanesi varlığını sürdürmüştür. İlk üç ekol, Engizisyonundan önce ortaya çıkmıştır. Eğer diğer çok sayıda ekol ortadan kaybolduysa, bu, kendi liderleri adına hukukî bilgi eksikliği yüzünden değildir. Kanaatime göre, bu daha ziyade, daimi düşmanı (perennial enemy) olan

akılcılığa karşı sağlam bir cephe hazırlamak amacıyla saflarını sıklaştırmak için gelenekçiler tarafından oluşturulan bir doğal hareket yüzündendi.

İbn Hanbel ekolünün gelişimiyle çağdaş başka şahsî ekoller ortaya çıktı, [bu ekoller] değişen zaman periyodlarında [yaşamaya] devam etti ve sonra kayboldular. Bu dönemde, Hanbelî ekolü yanında iki önemli ekol, [Dâvûd ez-]Zâhirî ve Cerîr[et-Taberî] hukuk ekolleridir. 5./11. yüzyıl bitmeden önce, her iki ekol Bağdat'tan kayboldu. Fakat Hanbelî hukuk ekolü, bir hukuk danışmanı olarak Ahmed b. Hanbel'in niteliklerini başarısızca yalanlayan Cerîrî ekol lideri, büyük tarihçi İbn Cerîr et-Taberî'nin devam eden saldırısı karşısında aynen kaldı.

Oysaki İbn Cerîr'in eleştirisi haklı ya da haksız olabilmekle beraber hukukî bilgi ihtilaflı değildi. Hanbelî ekol, kendi liderinin hukukî duruşunun bir sonucu olarak değil, fakat daha çok Kur'an'ın yaratılmış [halku'l-Kur'an] olma niteliği sorunu üzerine Mu'tezile akılcılığına karşı alınan bir gelenekçi teolojik duruşun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İbn Hanbel, Kur'an'ın, Allah'ın yaratılmamış sözleri olduğunu savundu ve bu doktrin, İslâm'ın katı gelenekçi tezi olarak kalmış oldu. Allah'ın yaratılmamış sözleri doktrinini içeren [bu] inanç, Halife el-Kâdir ve el-Kâim adı altında, 5./11. yüzyılın ilk onlu yıllarında resmen ilan edildi. Kökeni doğru, Hanbelî ekolü, itikâdî-hukukî (theological-juridical) ekoldür ve bu ikili yapı ile İslâm [düşüncesi] içinde hayatta kalmada tektir.

İslam tarihinde bir sonuç çok açıktır. İslam, her şeyden önce bir nomokrasidir.* Onun dehasının en yüksek ifadesi [veya karşılığı]

* Nomokrasi, Yunanca *nomos* (kanun) ve *kratos* (güç, saltanat), hukukun üstünlüğüne dayanan bir yönetim biçimidir. Başka bir ifadeyle yöneticiyi kanunun üstünde gören diktatörlükler ya da teokratik sistemlerin aksine rasyonel kanunlar ve vatandaşlık hakları üzerine kurulmuş olan bir yönetimdir. Nomokraside otorite (egemenlik) kanunda mevcuttur. Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Nomokrasi>. Kısaca kanun hâkimiyeti veya yasalara/ hukuka dayalı yönetim biçimidir. Bkz. Meriç, Cemil, "Demokrasi" *Hisar Dergisi*, Sayı:98, Şubat 1972 <<http://fildisikule.8m.com/hisar98.html>>; a.mlf., "Kanaviçe" *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 325.

kendi hukuku içerisinde mevcuttur. Ve onun hukuku, kendi dehasının diğer karşılıkları (expression) için meşruiyet kaynağıdır. Hadisçiler (the traditionists), hukuk ekolleri içerisindeki karşılıklarını kendileri bulmak zorundaydılar. Ve [nihayet] Hanbeli ekolü, onların zaferinin en yüksek ifadesidir. İslâm'da, kalıcı muhafazakâr bir kuvvet olarak hukuk, hem meşrulaştırıcı merci (agency) hem de ılımlılık merciidir. Bunun için [hukuk] yetkiye (authority) ve akla (reason) dayanmalıdır. Meşrulaştırma, hukuk ekollerinden biri ile işbirliği içinde olan çeşitli hareketler tarafından aranmıştır. Mesela, Hanefi ekole sızmış Mu'tezililer ve Şâfiî ekole sızmış Eş'âriler gibi.¹⁶

İlmîlilik mercii olarak İslâm hukuku, sonunda, analoji¹⁷ ilkesini kabul etmeyi reddederek gelenekçilik içinde aşırı gitmiş olan Zâhiri ekolü dışlayarak Hanbelîlerin temsil ettiği kendi [hukuk] ekollerinin gelenekçi gelişme çizgisini tutturdu. 5./11. yüzyılın üçüncü çeyreği sonunda, bu ekolün nesli Bağdat'ta tükenmiş oldu.¹⁸ Bunun anlamı, bu tarihten uzun süre önce bu şehirde etkinliğini kaybetmişti. Zâhiri ekolün ortaya çıkışının önemi, giderek büyüyen geleneksellik hareketinden daha fazla gelenekçi olmasında yatıyor. Bu, gelenekçi nüfuzun çılgına döndüğünün bir göstergesiydi. Onun yok oluşu/ölümü (demise), bir ılımlılık mercii olarak hukukun etkinliğinin bir göstergesidir. [İbn] Cerîr[et-Taber]î ekolüne gelince, onun yok oluşu, kurucusunun, Ahmed b. Hanbelî bir fakih (jurisconsult)

Nitekim hukukun hâkimiyetine dayalı devlet yönetiminin kastedildiği nomokratik sistemde, Allah ve Resulünün ortaya koyduğu ilkeler (nasslar) hâkimiyetin sınırlarını belirler. Hâkimiyetin temsilcisi olan beşeri otorite bu sınırları aşamaz. Bu bakımdan nomokrasi, kamu hâkimiyetinin temel meşruiyet kaynağı addedilmiştir. Bkz. Türkan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s.137; Şentürk, Recep, *İnsan Hakları ve İslâm Sosyolojik ve Fıkhi Yaklaşımlar*, Etkileşim Yayınları İstanbul 2007, 142-143; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm İdealler ve Gerçekler*, s.135. [Ç.N].

¹⁶ Bkz. Makdisi, G., "İslâm Tarihinde Eş'ârî ve Eş'ârîler", *Studia Islamica*, Cilt. XVII (1962).

¹⁷ Zâhirilik ve kıyâs üzerine bkz. Goldziher, *Die Zdhiren*; ve R. Arnaldez, *Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordoue: Essai sur la structure et les conditions de la pensée musulmane* (Paris: J. Vrin, 1956).

¹⁸ Makdisi, G., *Ibn 'Aqil et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle* (Damascus: Publications de l'Institut Français de Damas, 1963), s.280 ve notlar.

değil bir muhaddis (tradition-expert) olarak tanımlayarak ona hücum etmesinden olabilir. Bu, hadisçi-hukukçu kuşkusunu uyan-dırmış olabilir. Çünkü Cerirî ekolün, *hadis-karşıtı* (anti-*hadith*) akılcılık yönünde gelişme ihtimali vardı.

Ilımlı gelenekçilik, Hanbeli ekolün kuruluşunda nihai ifadesini bularak, hukuk ve kelâm içinde zafer kazandı. Yıpranma, varlığa filizlenmiş hukuk ekollerini alıkoyduğunda Hanbelî ekol, hukuk ekollerinin mührü olarak ortaya çıktı.

Hukukun üstünlüğü ve gelenekçi hareketin zaferi, Engizisyonun başarısızlığının ardından İslam kurumlarının geliştirilmesiyle, fazlasıyla ispatlanmıştır. İslâmî ilimlerin biri veya diğeri için geliştirilmiş kolejler olarak mescidler (*masjids*), artık giderek daha fazla hukukçuların tekelinde olmuşlardır. Yalnızca unvandan ibaret profesörler, sadece hukuk profesörü oluyorlardı. Hukukun öğretimi, öğrenme faaliyetinin başlıca hedefi oldu. Diğer konular da yardımcı konular olarak sunuluyordu. Mescidler, şehir dışından, çok uzak İslam topraklarının her yerinden gelen öğrencileri yerleştirmek için mescidhan (*masjid-khân*) şeklinde kompleks (complexes) hale getirildiler. Zira [böyle olması], hadisleri (traditions) öğrenmek için seyahat eden hadis öğrencisinin aksine, çeşitli yerlerde kalan öğrencinin kaldığı süreye bir sınır koymadan veya çeşitli öğretmenler ile takip ettiği bir müfredatı olan hukuk öğrencisi ve bitirmek için genellikle dört yılını alan temel kurs içindi. Bundan dolayı uzun vadeli barınma esaslı ve her gün biri sabah ve diğeri akşam olmak üzere iki uzun oturumun gerçekleştiği koleje yakın olması zorunluluğu vardı. Onun [öğrencinin] çalışmalarının sohbet (*suhba*) dönemi yani lisansüstü çalışmalarının olduğu yıllar ve profesörüne asistan olarak çalıştığı esnada hukuk profesörlüğü için [geçirdiği] çıraklık dönemi çok daha fazla yıllar aldı. *Mescid-han* kompleksi daha sonra medreseye dönüştürüldü: Mükemmel hukuk koleji.

Mescidden mescid-hana, [daha sonra] *medreseye* [doğru] bu kurumsal evrim meydana geldiği zaman, Mu'tezililiğin akılcı hareketi yeraltına gitmişti. Onun yerini, daha ılımlı akılcılık olan Eş'arilik aldı. Her iki hareket, meşruiyet kazanmak için, üstünlükleri şimdi bir emrivaki olan hukuk ekollerine sızdılar. Mutezililik Hanefî ekole

ve Eşarîlik [de] Şâfiî ekole sızdı. Fakat Hanbelî ekol gelenekçi hareketin öncüsü olarak davranarak, hukuk ekolleri büyük oranda gelenekçi kaldı.

Bu sızma, Hanefî ve Şâfiî hukuk ekollerinin gelişmesine ve yeni üyelerle kendi saflarının kabarmasına büyük katkı sağladı. 5./11. yüzyılda medresenin gelişimi Hanefî ve Şâfiî hukuk ekollerinde yoğunlaştı. Bu medreseler, *mescid*-kolejlerden farklı olarak, hukuk öğrencilerine oda ve tahta verdi. Geleneksel tepki, Hanbelî hukuk ekolü nezdindeki medresenin kabulü ve tüm dört hukuk ekolü içerisindeki gelenekçilik kuvvetlerini bir araya toplamaya bir kez deha hizmet eden *dâru'l-hadîs* veya geleneklerin koleji adlı yeni öğrenim kurumunun tanıtımı ile takip eden yüzyılda bir kez daha kendini hissettirir oldu.

Bu öğrenim kurumları vakıf, hayır vakfı üzerine kuruluydu. Bu vakfın temel prensibi, bir vakıf müessesesi içerisinde İslâm'ın ilkeleleriyle bağdaşmayan hiçbir şeyin yer alamayacağıydı. Mesela, akılcı kelâmın (rationalist theology) öğretimi, böylesi bir kurumda açıkça yürütülemez. Bu prensip, öğrenim kurumlarının geleneksel evrimini güvence altına aldı.

Hanbelî hukuk ekolü İslâm'daki geleneksel hareketin eşsiz başarısını temsil eder. O, diğer hukuk ekollerinden daha mükemmel bir şekilde hukuk ve geleneğin kaynaşımını özetler. Çünkü İslam dehasının özü hukuk ve gelenekselliğin her ikisi içerisinde ifade edilir ve İslâm özünde, bir gelenekçi nomokrasidir. Bu yüzden Hanbelî ekol, onun sürekli devam eden daha küçük üyeliğine, kısıtlı coğrafi temsiline rağmen, yine de yüzyıllar boyunca hayatta kaldı ve İslâm'da modern hareketlere nüfuz etmeye devam etti